УДК 130.2: [930.85:272] (477)
DOI https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.4.3

Ворон Оксана Петрівна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Рівненського державного гуманітарного університету
orcid.org/0000-0002-8313-8392
voron.oksana@gmail.com

Ворон Олена Петрівна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії
Рівненського державного гуманітарного університету
orcid.org/0000-0002-5418-5296
olenavoron.1@gmail.com

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РЕКВІЗОВАНИХ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ)

У статті досліджується процес повернення реквізованих радянською владою колишніх культових приміщень Римо-католицької церкви. Визначено стан і динаміку цього процесу. Окреслено шляхи та механізми реституції в сучасних умовах. Проаналізовано ключові проблеми та чинники, що сповільнюють проведення політики реституції в незалежній Україні. Зазначається, що внесені до законодавства положення щодо повернення релігійним організаціям майна потребують доопрацювання, уточнення та чіткого визначення форм і порядку. Наголошується, що неврегульованість цієї проблеми часто породжує майнові суперечки між релігійними організаціями, які мають тенденцію переростати в гострі протистояння. Підсумовано, що процес повернення церковного майна має й надалі залишатися об'єктом державної уваги для сприяння гармонійному розвитку державно-церковних відносин.

Ключові слова: Римо-католицька церква, пам'ятки культурної спадщини, державно-церковні відносини, реституція.

Voron Oksana,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy
Rivne State Humanitarian University
orcid.org/0000-0002-8313-8392
voron.oksana@gmail.com

Voron Olena,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of World History
Rivne State Humanitarian University
orcid.org/0000-0002-5418-5296
olenavoron.1@gmail.com

STATE AND PROSPECTS OF REQUISTED MONUMENTS OF CULTURAL HERITAGE IN UKRAINE (ON THE EXAMPLE OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH)

The article deals with the problem of religious buildings returning and property in Ukraine illegally alienated by Soviet power to the Roman and Catholic Church. It is emphasized that overcoming the consequences of state policy

in the sphere of religion and the church and restoring the rights of religious organizations to the religious buildings and property requisitioned by the Soviet authorities is a complex and lengthy process. The study of this problem is due to the fact that restitution takes a prominent place in the system of state-church relations and is closely linked to the maintenance of harmonious interfaith relations. For the purpose of scientific understanding of the problem, a comparative-historical method was used, as well as a method of analysis, systematization and generalization. For the first time, the article provides a comprehensive analysis of the process of returning to the Roman and Catholic Church in Ukraine the cult buildings and property expropriated by the Soviet authorities. The ways and mechanisms of restitution in modern conditions are determined. It is stated that the introduced provisions in the legislation on return to religious organizations of religious property require clarification, clear definition of forms and procedure of restitution of property of religious organizations. It is emphasized that the unregulated nature of this problem gives rise to property disputes between religious organizations, which tend to escalate into acute opposition. For obvious reasons, the process of restitution of church property must continue to be the object of state attention, which in turn will promote the harmonious development of state-church relations.

Key words: Roman and Catholic Church, restitution, religious buildings, property, monuments of cultural heritage, state-church relations.

Вступ. Відновлення прав фізичних і юридичних осіб, нерухому власність яких було примусово відчужено радянською тоталітарною системою, є вагомим кроком на шляху демократичного розвитку держави. Важливість проблеми повернення культових будівель і майна також випливає з необхідності забезпечення гармонійних державно-церковних відносин. З боку незалежної держави – України зроблено чимало роботи для подолання негативних наслідків політики радянської влади. Однак, очевидно, остаточне вирішення цього питання ще потребує чітких законодавчих ініціатив і політичної волі. Актуалізує тему дослідження і те, що проблема повернення культових будівель та майна Римо-католицькій церкві (далі – РКЦ) в Україні практично не висвітлена в сучасній історіографії.

Під час проведення аналізу історіографічної бази дослідження необхідно згадати таких науковців, як В. Бондаренко (Бондаренко, 2007) та М. Новиченко (Новиченко, 2007), які зосередились на вивченні законодавчого аспекту цієї проблеми. Вагомий внесок у висвітлення окресленого вище питання зробили також В. Єленський (Єленський, 2002), А. Колодний (Колодний, 2013). Дослідники визначили напрями реалізації державної політики в релігійній сфері та подали пропозиції щодо збереження об'єктів культурної спадщини.

Мета статті полягає в дослідженні проблеми повернення Римо-католицькій церкві культових будівель і майна в незалежній Україні, що незаконно були відчужені радянською владою. А завдання – простежити динаміку цього процесу та виявити каталізатори, що його сповільнюють.

У результаті репресивних заходів, спрямованих радянською владою на боротьбу з релігією, РКЦ втратила чимало культових будівель і приміщень. На початку 20-х рр. XX ст. Римо-католицька церква в СРСР налічувала 600 храмів, приблизно 600 часовень і ораторій. До 1933 р. було закрито дві третини церков (Dzwonkowski, 1997, с. 425). На 1 січня 1944 р. з 1 007 костьолів, що діяли в Західній Україні, залишилось функціонувати тільки 165. За цей же період припинили функціонувати всі 43 католицькі монастирі. На початок січня 1965 р. було закрито 701 типову культову споруду, зокрема 543 костели (ЦДАВО України, Ф. 4648, оп. 2, спр. 449, арк. 1).

Повернення культових будівель і майна в незалежній Україні було закладено постановою Ради Міністрів Української РСР від 5 квітня 1991 р., за якою частина архітектурних пам'яток передавалась релігійним організаціям у постійне користування. Також цією постановою було визначено 46 колишніх культових будівель і церковних комплексів, які не могли бути повернені церкві (Рибачук, 2003, с. 85). Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», ухвалений 23 квітня 1991 р., надавав право релігійним організаціям «використовувати для своїх потреб культові будівлі й майно, які могли надаватись їм на договірних засадах державними, громадськими організаціями або громадянами» (Закон України, 1991). А Указом «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 4 березня 1992 р. було визначено пам'ятки архітектури, які дозволялось передавати релігійним організаціям. Мав велике значення й Указ (від 21 березня 2002 р.) Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного

подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій».

Ініціативи з боку держави дозволили повернути релігійним організаціям України 3,6 тисячі храмів і понад 10 тисяч предметів культового та церковного вжитку, а кількість культових будівель і пристосованих приміщень, якими користуються церкви, збільшилася з 9 449 до 18 634, або на 97,2%. РКЦ (на 2001 р.) було передано у власність 403 культові будівлі, у користування – 244, зокрема почергово – 19. З них 232 культові будівлі – пам'ятки архітектури. Римо-католикам, зокрема, було передано 56 колишніх некультових споруд. У регіональному зрізі найбільша кількість культових будівель, переданих у власність РКЦ, фіксується у Хмельницькій (92), Закарпатській (76) і Львівській (74) областях, а в користування – у Вінницькій області (73) (Бондаренко, 2007, с. 58).

На 1 січня 2017 р. рівень забезпеченості релігійних організацій України культовими будівлями та приміщеннями становив 81,3%, а РКЦ – 79,7%. Із зафіксованої кількості культових споруд і приміщень (13 717) 890 одиниць належало РКЦ. У власності римо-католиків перебувають 517 культових споруд. З них повернено у власність – 313 (134 пам'ятки архітектури). Культових приміщень, переданих у користування, – 199 (пам'яток архітектури – 91), з них у почерговому користуванні – 18. Також власністю РКЦ в Україні є 100 приміщень, пристосованих під молитовні. 74 приміщення римо-католики орендують (Звіт, 2017, с. 4).

Суттєво ситуація не змінюється і в наступні роки. Наприклад, на 1 січня 2018 р. римо-католикам України передано у власність 315 культових споруд, з яких 134 є пам'ятками архітектури. 216 культових споруд перебувають у користуванні Церкви, з яких 18 передано в почергове. Майже на тому ж рівні залишається відсоток забезпечення РКЦ культовими будівлями та приміщеннями – 79,3% (Звіт, 2018, с. 2). Стовідсоткове забезпечення культовими будівлями та приміщеннями РКЦ спостерігалось переважно в тих областях, де чисельність римо-католицьких громад є дуже низькою, отже, і потреба в нерухомому церковному майні значно знижується. Сюди, зокрема, належать Дніпропетровська область (8 громад), Луганська (1), Сумська (4), Запорізька (13), Кіровоградська (5), дещо вищими показниками вирізняється Івано-Франківська (36 громад). Це ті регіони, де фіксується 100 і більше відсотків забезпечення РКЦ культовими будівлями та приміщеннями. Варто зауважити, що збільшення загального відсотка забезпеченості РКЦ в Україні культовими будівлями та приміщеннями деякою мірою пов'язане і з будівництвом нових храмів (204), яке дещо вирівнює загальну статистичну картину.

Найнижчі показники забезпеченості РКЦ в Україні культовими будівлями та приміщеннями, пристосованими під молитовні, зафіксовано в Києві (27%) і Одеській області (28,6%). На 27 римо-католицьких громад столиці припадає 4 культові споруди та приміщення, пристосовані під молитовні. З них 2 культові споруди перебувають у власності РКЦ (пам'яток архітектури – 0) і 1 культова споруда передана в користування (пам'ятки архітектури – 1). Повернені у власність – 0. В Одеській області на 28 римо-католицьких релігійних організацій припадає 8 культових споруд і приміщень, пристосованих під молитовні. З них – 4 культові споруди перебувають у власності РКЦ й 1 культова споруда передана в користування (Звіт, 2017, с. 5).

Варто звернути увагу і на те, що за період із 1989 р. (було 114) кількість громад РКЦ в Україні збільшилась на 793 одиниці, або 87,4% (Інформаційний звіт, 2018). Відповідно й потреба в культових будівлях і приміщеннях значно зросла, що актуалізувало необхідність ухвалення закону про реституцію.

Аналіз проблеми повернення культових приміщень на дієцезіальному рівні дозволяє побачити, що найскладніше цей процес проходить у Львівській архідієцезії, зокрема на Львівщині. Римо-католики Львівщини серед низки культових об'єктів передусім прагнуть повернути у власність архідієцезії костел Св. Марії Магдалини, парафіяльний будинок при костелі Св. Антонія, парафіяльний будинок у Винниках, приміщення кафедральної парафії у Львові, майно жіночих згромаджень, що функціонують у місті. Невирішені майнові питання, варто підкреслити, часто стають каталізаторами міжконфесійних конфліктів і непорозумінь.

Наприклад, напередодні приїзду в Україну Папи Івана Павла ІІ, речник Ватикану Хоакін Наварро-Валльс підкреслив, що у Львові 115 православних парафій безперешкодно використовують католицькі храми (Наварро-Валльс, 2001, с. 9). Неодноразово фокусував увагу на цій проблемі й ординарій Львівської архідієцезії М. Мокшицький. В одному з інтерв'ю *TVPolonia* архієпископ навіть заявив, що греко-католики «просто вкрали» храми РКЦ у Львові (Інтерв'ю архієпископа, 2023, с. 1).

Процес повернення експропрійованого радянською владою майна РКЦ сповільнюється тим, що значна частина її колишніх культових споруд досі використовується державними установи. Чимало сакральних будівель римо-католиків нині функціонують як будинки органної та камерної музики, музеї, відділення державних архівів, науково-дослідні центри, кінотеатри. Загалом, за даними Фонду держмайна України, римо-католики претендують на 66 таких об'єктів (із 316) (Новиченко, 2007, с. 69).

Здебільшого передаються культурні об'єкти, що потребують капітального ремонту або ж узагалі йому не підлягають. Так було, наприклад, з костелом Св. Олександра в Києві, який передали в довготривалу оренду римо-католикам у 1991 р. Ще рідше переходять до початкового власника сакральні споруди, трансформовані в соціально-культурні центри. Особливо це стосується архітектурних пам'яток, у приміщенні яких функціонують органні зали. Серед них, наприклад, колишній римо-католицький храм Марії Магдалини у Львові та храм Св. Антонія в Рівному. Якщо стосовно Львівського органного залу порозуміння щодо проведення там богослужіння досягнуто, то рівненські римо-католики нині такої можливості позбавлені. Неодноразові звернення ординарія Луцької дієцезії єпископа В. Скомаровського із проханням повернути костел або хоча б отримати дозвіл на почергове богослужіння місцевою владою були відхилені. Зауважимо, що до 1939 р. в Рівненській області функціонували 2 католицькі монастирі та 47 костелів (ДАРО, Ф. Р-204, оп. 12, спр. 138, арк. 64). У 1963 р. з релігійної карти Рівненщини зникли всі римо-католицькі структурні одиниці, практично всі конфісковані сакральні споруди були переобладнані у склади. Виняток становив лише костел Св. Антонія, у приміщенні якого відкрили кінотеатр, а з 1987 р. – зал камерної й органної музики Рівненської обласної філармонії.

Зволікання у процесі повернення культових приміщень початковим власникам часто призводить до їх руйнування. Окрім того, більшість із них є архітектурними пам'ятками, а тому становлять історичну цінність. Яскравим приклад такої політики є ситуація з костелом Св. Миколая (м. Київ), що перебуває на балансі Міністерства культури України, розпорядником якого виступає Національний будинок органної та камерної музики. Костел є пам'яткою архітектури, побудованою в неоготичному стилі на межі XIX–XX ст.

Із 4 січня 1992 р. одна з римо-католицьких громад Києво-Житомирської дієцезії отримала дозвіл на проведення там богослужінь, у вільний від концертів і репетицій час. З метою повернення цієї сакральної споруди римо-католики столиці перманентно виступали з молитовними акціями протесту. А посилене руйнування фасаду (фронтону) будівлі у травні 2019 р. їх активізувало ще більше. На пресконференції, присвяченій цій проблемі, ординарій Києво-Житомирської дієцезії зазначив: «27 років нічого не робиться ані для його повернення, ані для порятунку будівлі. Якщо хтось має храм у власності, то він повинен відповідати за цю власність <…> А за всі ці роки для католицької спільноти виділено тільки місце в підвалі храму <…>» (Звернення, 2023, с. 1).

Значних ушкоджень костелу завдала пожежа у вересні 2021 р., спричинена несправністю електромереж, яка цілком знищила орган і створила непридатні умови для репетицій і музичних концертів. Згодом, 5 листопада 2021 р., між парафією св. Миколая та Міністерством культури навіть було укладено меморандум про співпрацю, метою якого, зокрема, є вирішення питання передачі пам'ятки в постійне користування вищезгаданій релігійній організації. Сторони домовились, що Міністерство культури та інформаційної політики (далі – МКІП) України в межах компетенції сприятиме пошуку інших репетиційних залів і приміщень для концертів Національного будинку органної та камерної музики та переміщенню Національного будинку органної та камерної музики (далі – НБОКМ) у встановленому законодавством порядку до інших відповідних приміщень.

1 червня 2022 р. костел планувалось передати в повне користування римо-католицької парафії св. Миколая. Проте цей храм і надалі офіційно залишається репетиційною базою та концертним залом НБОКМ. У заяві МКІП від 3 червня 2022 р. зазначено: «Робота в напрямі реалізації Меморандуму ведеться, але у зв'язку зі збройною агресією Росії він не зміг бути реалізованим у повному обсязі та в зазначені терміни» (Чому костел Святого, 2022, с. 1). Станом на 2024 р., як зазначив прем'єр-міністр України Д. Шмигаль у відповіді на адресовану Кабінету Міністрів України петицію, «триває опрацювання питання щодо переміщення державної організації в інше приміщення для провадження нею своєї статутної діяльності» (Електронна петиція, 2024, с. 1).

Чимало проблем виникає через відсутність закону про реституцію культових будівель і майна. Досі це питання не отримало належної уваги в законодавчій системі України, а тому процедура повернення чи передання у власність релігійним організаціям реквізованого майна позбавлена чітких механізмів. Свідченням цьому є ситуація з костелом Св. Петра в Одесі. 8 квітня 2011 р. на муніципальних зборах було ухвалено рішення передати РКЦ цю сакральну споруду. Однак Одеська міська рада оформила відповідні документи не як акт реституції, а як приватизацію нерухомості. У результаті римо-католиків зобов'язали сплатити 100 тисяч гривень для Пенсійного фонду та нотаріусів. Переадресовано було вірянам і зобов'язання податківців сплатити 869 тисяч гривень податку на додану вартість (Податкова, 2021). Лише у грудні 2015 р. Одеська міськрада скасувала власне рішення, за яким згадана будівля продавалась громаді за 1 грн, і оформила його як реституцію.

Отже, проведений аналіз визначеної нашим дослідженням проблеми дозволяє зробити висновок про те, що нині більшість реквізованих у релігійних організацій культових об'єктів є пам'ятками культурної спадщини. А це, у свою чергу, значно ускладнює процес їх повернення початковим власникам. Здебільшого через неврегульованість цього питання на законодавчому рівні. І тут важливо розуміти, що невирішення проблеми реституції культових будівель і майна не лише негативно впливає на міжконфесійну ситуацію в нашій країні, але й часто становить загрозу подальшому існуванню об'єктів культурної спадщини.

Список використаних джерел:

Бондаренко, В. (2007). Реституція церковної власності: причини сповільнення та альтернатива розвитку і завершення. *Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід.* Збірник наукових матеріалів. Комітет України у справах національностей та релігій, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ. С. 5–8.

Бондаренко, В. (2020). Церкви і релігійні організації України у 2001 р. Довідник / Державний комітет України у справах релігій. Київ.

Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф. Р-204, оп. 12, спр. 138.

Dzwonkowski, R. (1997). Kościol Katolicki w ZSRR, 1917–1939: zaryshistorii. Lublin.

Електронна петиція № 41/005649–23еп «Передача костелу Св. Миколая в м. Київ релігійній громаді РКЦ». URL: https://petition.kmu.gov.ua/.

Єленський, В. (2002). Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни у процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україну. Київ.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» № 987–XII від 23 квітня 1991 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/.

Звернення єпископа В. Кривицького. URL: http://www.nicolasparish. org.ua/.

Звіт про забезпеченість церков і релігійних організацій України культовими будівлями та приміщеннями, пристосованими під молитовні, станом на 1 січня 2017 р. URL: https://www.irs.in.ua/ua/.

Звіт про забезпеченість церков і релігійних організацій України культовими будівлями та приміщеннями, пристосованими під молитовні, станом на 1 січня 2018 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/.

Інтерв'ю архієпископа М. Мокшицького. URL: http://www.tvp.pl/.

Інформаційний звіт Державного комітету України у справах національностей та релігій «Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні». URL: https://www.irs.in.ua/.

Колодний, А. (2013). Проблеми реституції і збереження історико-культурних цінностей. Українське релігієзнавство. Вип. 65. С. 124–127.

Наварро-Валльс, Х. (2001). Папа переживає реальність, про яку мріяв багато років. *Парафіяльна газета*. Вип. 17–18. С. 9.

Новиченко, М. (2007). Повернення церковного майна як пріоритет державної політики щодо релігії та церкви. *Пріоритети державної політики у галузі свободи совісті: шляхи реалізації.* Збірник наукових матеріалів Державного комітету України у справах національностей та релігій, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ. С. 69–70.

Податкова вимагає в одеських католиків майже мільйон гривень за храм на Гаванній. URL: http://dumskaya.net.

Решетніков, Ю. (2013). Повернення колишнього церковного майна: український і зарубіжний досвід. *Ефективність державного управління.* Вип. 34. С. 82–85.

Рибачук, М., Білоус, О. (2003). Проблема реституції церковного майна. *Політичний менеджмент*. Вип. 3. С. 82–91.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 2, спр. 449.

Чому костел Святого Миколая досі не повернули католикам. URL: https://df.news/.

References:

Bondarenko, V. (2007). Restytutsiia tserkovnoi vlasnosti: prychyny spovilnennia ta alternatyva rozvytku i zavershennia [Restitution of Church Property: Reasons for Slowdown and Alternatives for Development and Completion]. Restytutsiia tserkovnoho maina: mizhnarodnyi ta vitchyznianyi dosvid. Zb. nauk. mater. Kom. Ukrainy u spravakh natsionalnostei ta relihii, Nats. ped. un-t. im. M.P. Drahomanova. Kyiv. S. 5–8 [in Ukrainian].

Bondarenko, V. (2020). Tserkvy i relihiini orhanizatsii Ukrainy u 2001 rotsi [Churches and Religious Organizations of Ukraine in 2001. Reference]. Dovidnyk / Derzhavnyi komitet Ukrainy u spravakh relihii. Kyiv [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoi oblasti (DARO) [State archive of Rivne region], F. P-204, op. 12, spr. 138 [in Ukrainian].

Dzwonkowski, R. (1997). Kościol Katolicki w ZSRR, 1917–1939: zaryshistorii [The Catholic Church in the USSR, 1917–1939: an outline of history]. Lublin [in Polish].

5. Elektronna petytsiia № 41/005649-23ep "Peredacha kostelu Sv. Mykolaia v m. Kyiv relihiinii hromadi RKT" [Electronic petition № 41/005649–23ep "Transfer of St. Nicholas Church in Kyiv to the religious community"]. Retrieved from: https://petition.kmu.gov.ua/ [in Ukrainian].

Yelenskyi, V. (2002). Relihiia pislia komunizmu. Relihiino-sotsialni zminy v protsesi transformatsii tsentralno– i skhidnoievropeiskykh suspilstv: fokus na Ukrainu [Religion after Communism. Religious and social changes in the process of transformation of Central and Eastern European societies]. Kyiv [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii" № 987–XII vid 23 kvitnia 1991 r. [Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organizations"]. Retrieved from: http://zakon2.rada.gov.ua/ [in Ukrainian].

Zvernennia yepyskopa V. Kryvytskoho [Address of Bishop V. Kryvytskyi]. URL: http://www.nicolasparish. org.ua/ [in Ukrainian].

Zvit pro zabezpechenist tserkov i relihiinykh orhanizatsii Ukrainy kultovymy budivliamy ta prymishchenniamy prystosovanymy pid molytovni stanom na 1 sichnia 2017 r. [Report on the provision of churches and religious organizations in Ukraine]. Retrieved from: https://www.irs.in.ua/ua/ [in Ukrainian].

Zvit pro zabezpechenist tserkov i relihiinykh orhanizatsii Ukrainy kultovymy budivliamy ta prymishchenniamy prystosovanymy pid molytovni stanom na 1 sichnia 2018 r. [Report on the provision of churches and religious organizations in Ukraine]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/ [in Ukrainian].

Interviu arkhiiepyskopa M. Mokshytskoho [Interview with Archbishop M. Mokrzycki]. Retrieved from: http://www.tvp.pl/ [in Polish].

Informatsiinyi zvit Derzhavnoho komitetu Ukrainy u spravakh natsionalnostei ta relihii "Pro stan i tendentsii rozvytku relihiinoi sytuatsii ta derzhavno-konfesiinykh vidnosyn v Ukraini" [Information report of the State Committee of Ukraine]. Retrieved from: https://www.irs.in.ua/ [in Ukrainian].

Kolodnyi, A. (2013). Problemy restytutsii i zberezhennia istoryko-kulturny khtsinnostei [Problems of restitution and preservation of historical and cultural property]. Ukrainske relihiieznavstvo. Vyp. 65. S. 124–127 [in Ukrainian].

Navarro-Valls, Kh. (2001). Papa perezhyvaie realnist, pro yaku mriiav bahato rokiv [Pope experiences the reality he has dreamed of for many years]. Parafiialna hazeta. Vyp. 17–18. S. 9 [in Ukrainian].

Novychenko, M. (2007). Povernennia tserkovnoho maina yak priorytet derzhavnoi polityky shchodo relihii ta tserkvy. Priorytety derzhavnoi polityky u haluzi svobody sovisti: shliakhy realizatsii [Return of church property as a priority of state policy on religion and the church]. Zb. nauk. materialiv Derzh. kom. Ukrainy u spravakh natsionalnostei ta relihii, Nats. ped. un-t im. M.P. Drahomanova. Kyiv. S. 69–70 [in Ukrainian].

Podatkova vymahaie u odeskykh katolykiv maizhe milion hryven za khram na Havannii [Tax authorities demand almost one million hryvnias from Odesa Catholics for church]. Retrieved from: http://dumskaya.net [in Ukrainian].

Reshetnikov, Yu. (2013). Povernennia kolyshnoho tserkovnoho maina: ukrainskyi i zarubizhnyi dosvid [Return of former church property: Ukrainian and foreign experience]. Efektyvnist derzhavnoho upravlinnia. Vyp. 34. S. 82–85 [in Ukrainian].

Rybachuk, M., Bilous, O. (2003). Problema restytutsii tserkovnoho maina [The problem of restitution of church property]. Politychnyi menedzhment. Vyp. 3. S. 82–91 [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Higher Authorities and Governments of Ukraine]. F. 4648, op. 2, spr. 449 [in Ukrainian].

Chomu kostel Sviatoho Mykolaia dosi ne povernuly katolykam [Why St. Nicholas Church has not yet been returned to Catholics]. Retrieved from: https://df.news/ [in Ukrainian].